

Записка.

(З минулого).

Сходючи на ганок, Явдоха захвилювалась і похапцем поклала торбинку в куток, під лавочку. Потім невміло одчинила двері.

У великій кухні, всланій прив'ялою осикою, було темно,—напільну віконницю причинено, високе денне сонце давало проміння через вікно, що од дверей...

За столом, з книжкою сидів паніч Володя, чи Ладимир,—Явдоха гаразд не знала, як і називати його. Він ніби почервонів злегка, коли Явдоха ввійшла, але чемно відповів на привітання:

— Здрастуйте...

— Чи воно ви, чи батько ваші,—почала без вступу і грубо Явдоха, підпираючи зразу-ж ліву, що була товща, щоку рукою,—даєте записки. Дайте, ради бога, й моєму, хай випускають вже його!—насадівся... жнива скоро, робить хай іде...

— Це ви відносно Павла?—подивлячись на неї темними карими очима, сказав Володя.

— Еге-ж, Павла; других повипускали вже, а його навіщось держать, увірився вже він нам носить та відвідувати...

— Зачекайте, я покличу батька.

Володя виліз з-за столу й зник у кімнатах...

Іншим разом Явдосі було-б цікаво роздивитись у кухні в Іванюшки: одколи тут була! і кухня своїм затишком, просторістю та охайністю різнилась од її власної хати та звичайних селянських хат стільки, що це ніби не в своїх Вербинцях, а десь у городі опинилась Явдоха. Але тепер не до того було: стояла й думала, дивлючись на осоку, що з нею білі смужки од сонця грались...

Іванюшка вийшов зі сну, мабуть: око було пом'яте й причервоніле, розчісував нашвидку волосся й дививсь підозріло, наче влізнавав.

— Що скажеш, Явдохо?—запитав стиха.

— Будьте милостиві, Іван Семенович,—знову без підготовки й на повен голос почала Явдоха,—скажіть уже, щоб випустили мого ледаща. Як він нам увірився! Старий одробить вам: покосить, чи як. Зробіть, ради бога.

— Я його не арештовував,—одказав спокійно Іванюшка.

Він сів наділ і, діставши осочину, кусав.

— Та не ви-ж,—запнулась Явдоха.—Дайте записку, як подавали другим; воно, падло, вже не буде витівать, шануватиметься...

— Було-б зразу так спинять,—ніби між иншим зауважив Іванюшка.—Я проти Павла нічого не імію, хай випускають, про мене; хто це тобі сказав тільки, що я давав комусь записки. Ніяких я записок не давав нікому.

Іванюшка подививсь на Явдоху.

Стояла запнута в платок, очі з своєю якоюсь думкою ходили з Іванюшки на Володю, і не хотіли розуміти, що говорив Іванюшка тепер і трохи згодому, далі.

— Так...—проказала тільки вона.

— Бач, Явдохо, коли-б я дав, скажім, тобі записку на Павла,—продовжував Іванюшка,—він, як-би випустили його, скажім, і думав-би, що це не варта забирала його, а я. Арештував, тепер випускаю. Другі-б так теж думали; і вп'ять-би: буржуазія нас по тюрмах давить, казали-б, а не те, що себе винуватить, не читались-би з тим, що самі себе призвели у тюрми... Проти начальника: випустить—хай випускає. Я сочувствую; парубок може вже й насидівся...

І Іванюшка скосив оком на Володимира, що гладко причісаний, смугляво-чорнявий, у ліловій—з широкими білими смугами—сорочці й у сірих над жовтими гетрами рейтузах, з цікавістю дививсь на Явдоху. Явдоха була Настина мати. Настя—«цариця», як її звали,—найкраща в селі дівка, і з нею потай «гуляв» Володя.

Батько говорив правду: нікому ніяких записок він не давав. Це знав Володя...

— Та вчора-ж ходив старий у волость,—казала своєї Явдоха.—Принесіть од Івана Семеновича записку, сказали, тоді й випустимо... Хай панич напишуть.

Володя посміхнувся до батька, батько озвався:

— Дурний хтось сказав...

Але Явдоха просила. Її не обходили Іванюшчині міркування. Нарешті Володя приніс атраменту, папір і написав записку. Батько, діставши окуляри, розписавсь.

— На,—сказав Явдосі,—та, бога ради, мовчи.

З радощів, чи з чогось иншого Явдоха хотіла була подякувати на колінях, але Іванюшка, махнувши рукою, вийшов. На лиці їй, правда, ніякої зраділости не проступило, було воно заклопотане й ділове. Це помітив Володя, виражаючи її за двері. Він вийшов навіть на ганок і стояв, поки Явдоха не опинилась з своєю торбиною за хвірткою.

Тепер Явдосі треба було поспішати до волости, що за п'ять верст; година була не-рання—полудень: Явдоха перервала поліття, щоб іти по записку, потім до Павла, як на тім стояв старий—Оліян.—Припекло йому!..

На вулиці, тихій з непорушними ворітьми й лісами, що поросли крапивою та колючками, з розпеченим чорним піском і рудими кізяками—Явдосі стрілась Ганна, молодиця—несла воду.

— Чи Павло живий ще?—запитала, спиняючись і ставлючи відро долі; була в рожевій сорочині й самім, без хустки, очіпку.

— Та вже-ж,—стала й Явдоха,—їду забирать: вчора ходив Оліян, сказали, щоб була записка од Іванюшки... ледве випросила.

— Таке,—сказала Ганна.—А то-ж набалакають люди: гайдамаки так побили, що ледве живого звели, а цю ніч розстріляли. А дав?

— Дав.—Явдоха розгорнула кохту й дістала записку. Ганна, взявши в руки, подивилась. Але була неписьменна. Оддала, і хутко пішла собі в один бік, Явдоха в другий.

В записці, яку було адресовано на ім'я командира гайдамацького загону, поручника Зінніченка, стояло насправді це:

— Пане поручнику!

Не цілком з вашого боку правдиво справляти людей до мене, в справі якихось поручних записок. Це безпосередньо спричинює думку про те, що ніби я беру найближчу участь в карних що-до арештованих заходах і не може сприяти до встановлення ладу і спокою в стосунках. Вживайте інших способів, в разі треба моєї запоруки. Що-до сина подательки цього, Павла ім'ям, од мене немає ніяких заперечень проти його звільнення. Іван С. Кай-ий

Зміст був сприятливий; але й без читання Явдосі не було в цім сумніву і не спадало в голову, щоб хтось ще прочитав. Ішла, не розглядаючи на боки, тією нікольською ходою, якою часом вертають селяни з базару, скоро забаряться. З тим, що Павла випустять—не сьогодні, так завтра,—було порішено, ні про що було думать. Інша думка, щоб увицне збігати, займала її, та на цього самого Павла невдоволення, що завдавав стільки клопоту. Не признало, ледащо, гетьмана,—ради йому якоїсь... Полізло, шаблю начепивши, у двір до Іванюшки—селом Ладимира водило—лиху годину поводило-б. Тепер другі повиходили, а з ним, падлом, і досі морока.

Власне це й примушувало клопотатись Явдоху та Оліяна, що всі другі з села, які брали участь у повстанні, всі вже були пущені. Людей якось соромно, що їхній ще сидить. А то хай одсиджувався-б.

Запнута в хустку, у витертій юпці, в спідниці чорній, ішла і правою ногою забирала трохи більше, ніж лівою. Ноги були босі й чорні...

Павло, на чомусь сидючи, виглядав крізь дерев'яне віконечко. Явдосі, що вже побалакала у волості з начальником і записку оддала, сам він, начальник, пройшовши до дверей, показав рукою.

— Он там... Ми їх держимо тепер, тьотю, в холодку, бо душно.

Він це сказав низьким і хрипким, але бадьорим, як завжди, голосом, і був у ростібнутій синій гімнастюрці, з ремінем через плече. Очі під рівними товстими бровами дивились весело набік, грубе загоріле, як підшва, обличчя всміхалось ніби доброзичливо.

— Бачите?

— Та вже-ж.

І Явдоха, наче лягає збиралась, наблизилась...

Це була якась прибудова до волосного сараю. (в сараї стояли коні), у дверях прорізали віконечко, під ним висів здоровенний замок. Волосний двір був взагалі тісний і—горбом. В середині колодязь, там саме, на сонці, двоє молодих гайдамаків без шапок і в зеленій парусині плели батіг, і щось проміж себе сміялись. Крізь одчинені двері сараю виднілись кінські хвости, і в дворі було повно сонця, лиш по-над волостью куценька тінь. Явдосі все те не входило в око.

— Чого ви прийшли вп'ять?—мовив незадоволено, не встигла Явдоха озватись, Павло. Він лише повернув, але не змінив погляду, як раніш на гайдамаків дивився—бездумно й флегматично, так позирнув тепер на матір—нехотя, спокійно-байдуже.

— Через дурну свою та батькову голову прийшла. Аби розумніші були—не бійсь, не тратили-б ніг.

Явдоха, як і в Іванюшки в кухні, підперла рукою щоку, і в очах, що дивились на сина, аж заскіпавсь біль, перейнятий тоненькою злісною зневажністю чи призириством.

— Ич, який добрий!—докірливо-зневажливо мовила:—ще її вередує! Ходите чого? Наче на добро яке попав,—запанів...

— Я вас не просив...—буркнув Павло.

Мати, дивлячись на його—в віконечкові—обличчя, що було так знайоме, короткокирпате й з невиразним поглядом, помітила нову якусь припухлість губів і на скулі синякуватість, і взагалі лице було ніби недавно вмите.

— Мать, били?—спиталась.

— Не,—не дивлячись, відповів Павло невиразно.

— А їсти ще є? Я тобі паляницю там принесла та сала,—не дуже роз'їдайся, скоро, може, додому підеш. Дурний батько клопочеться, про мене—до зими хоч сиди.

— А табаку не принесли?—поминаючи материні слова, сказав одним, в'ялим, тоном Павло.

— І без табаку не вмреш, потерпиш.

Тон Явдосі не хотів м'яшати. Але згодом, коли Павло поліз був щось пошукати, і, зиркнувши в віконечко, вона заглядела ще одного товариша—лежав непорушно на долівці, в сорочці, спиною догори, і темінь, що була в калавурці проти сонячного двору,—їй мимоволі зморшки затремтіли, показались на очах сльозинки. Павло теж був у одній полотняній з манишкою сорочці, що в ній низький комір; з нього виглядала його коротка шия з виразом неозначеної покори. Може від цього жаль їй стиснув серце. Вона поквапилась зтрусити сльозину. Начальник дав їй строку півгодини, вона хоч і не знала, що то таке, але не думала й сама баритись довго. Сонце перекотило на низ, треба ще й табаку збігати мурлові.

Павло, повернувшись на місце, став розпитуватись про товаришів.

— Усі дома... де-чії вже й на заробітки поїхали,—одповіла Явдоха і їй знову стрепенулась злість.—Ти тільки в нас страмовище! На стид і страм людям... Казала—шануйся, Павле, що тобі такого зробив той Іванюшка, вийдеш, не минеться навколошки Іванюшці ставати—за записку.

— А хіба вже ходили? Хто ходив?—ніби це тільки й учувши, глухо проговорив Павло.

— Не чого-ж би й прийшла сюди... Дурна мати твоя ходила.

— Було-б Настю послать.—На Павловім лиці майнула ніби тинь усмішки, потім воно знов стало байдужим.

— Всьодно не pomoже,—мов до себе вимовив,—не в Іванюшці діло. Хай Настя прийде. Узавтра базар, я їй щось скажу.

— Дівка ще-б страмилась!—тріпнулась Явдоха і оглянулась: півгодини, видно, кінчалось, начальник, що вийшов чогось з волости, проговорив здаля:

— Кінчай вже, тьотю,—набалакаєшся, як додому прийде.

— Я-ж ще табаку тобі принесу,—непривітно проговорила Явдоха і на останку:—гляди-ж мені, шануйся!

За цим, схопивши під руку порожню вже торбинку, вона хутенько пішла.

Павло, провівши її очима, не зрушив з місця. Побачення й розмова з матір'ю пройшли йому, очевидно, як тинь, він знов уставився бездумними очима на двір.

Двое гайдамаків, що плели батіг, виводили коней, і поручник Зінніченко бадьоро хрипів:

— Хуткість—воляцька чеснота. Як загаєтесь, поки хлопці вернутья, стьобатиму вас ось цим нагаєм,—йому в руках був допіру спле-

тений батіг.—Сіно вибирайте—зелене, запашне, з перієм. Перед хліборобами не гніться, пам'ятаючи, що ми кров свою за них проливаємо.

Це останнє невідомо—жартома чи в серйоз вийшло в Зінніченка; очі його стріли Павлів погляд, але він їх зразу-ж одвів, удаючи, що ніякого Павла за віконечком не існує. Так само й потім, повертаючись вже до будинку, поручник Зінніченко хоч і жмурился у бік віконечка, але не давав виду, щоб щось помічав, пройшов весело, хльоскаючи себе нагаєм. І Павлові, очевидно, зрозуміла була суть такого ставлення до нього—ні в погляді, що лишавсь приглушено бездумним, ні в обличчі, де снувалась якась запалість в глиб, ніщо не відмінилось.

Явдосі, коли доходила крамнички, стрілись двоє німців, допіру звітти вийшли. Обидва з чорними, накрученими догори вусами, червоні, йшли скоро і вжаво джеркотіли.

— Волен зі ніхт, фрайляйн, міт унс шпацірн ген?

Так звернувся, весело сміючись, один до Явдохи. Їй вчулось бо-зна-що, одсахнувшись набік, вона глянула криво. Але німці проходили мимо.

Купила тютюну й хутенько повернулась ще до волости, віддати начальникові для передачі... Начальник знову її підбадьорив:

— Иди здорова, тьютю. Козак твій не завтра, так післязавтра, найдовше через тиждень, буде вдома; готуй галушки з салом. Тютюн передам: без тютюну козакові чи на полі, чи в коморі—як бабі зимою без кожуха.

— Прощайте.

— Щасливо.—І Явдоха вийшла.

Ідучи тепер назад, білопiсковатою вулицею чужого села, вона квапилась ще дужче і позирала все на сонце. Може ще й дополе сьгодні грядки—так думалось; і була вся спереду, дома, без того навіть невдоволення на Павла, що її клопотало, йдучи до волости, десь певна, що здихалась нарешті лиха—ходити ще та й ще до начальника.

Сонце довго ще котилося згори.

Повернувшись, Явдоха знайшла хату засуненою, дворик порожнім: старий поїхав на луку по сіно; Настя зранку ще одлучилась з дому—пішла полоти Потапівнам.

Ключа Явдоха дістала під коморою і, одсунувши хату, першим ділом посипала курям, винісла поросяті. Не гаючись потім, крайком хліба та цибулиною перекусила: поспішала на грядки. І ось, нарешті засунувши хату знову, роздягши кохту, але в платкові, вона вже на грядках, де неприбрана сапа та недополена латка чекали на неї. Господи, поможи!

День стояв тихий і палко-горючий, але безшумний. Оліянів двір—крайній, над напіввисохлою річечкою, унизу в березі—пеньки, лоза й рив тече; сюди не сягав з села навіть дитячий галас. Тепер ніщо вже не могло розігнути чи випростати Явдошину постать, що схилилась над сапою.

День проходив свою круту путь напружено, довго й непомітно. Вечір прийшов голубий. Але згодом, коли доплювають лишалось небагато вже, вечір посинів, загус, стали займатись в синім, що вгорі, мареві сухі й блискучо-миготливі зірки. Тоді до мукання, яким сповняла село череда, що йшла з паці, до вечірнього галасу села, домішалось стріляння: то панич Ладимир покотив десь своїм «моціклетом»...

Явдоха ледве впоралась, темні вже смерки мерехтіли, корова давно ревля біля двору, як латку було нарешті доповнено. Одночасно майже повернувся з возом сіна і Оліян.

Сіно скидали вдвох, по темному, Настя не приходила. Сами вдвох і вечеряли потім, засвітивши синенького каганця.

— Дівці, мати, не будем засувати хати,—сказав лагідний Оліян,—її, може, й до півночі носитиме.

— Про мене, не засувай,—відповіла Явдоха.

Взагалі, їй щось не дуже говорилося: коротко лише вона спершу, скидаючи сіно, потім за вечерею розказала про начальника й записку, Оліян погодливо підтакував головою, а то була мовчуша й хаплива. На скору руч після вечері перемила ложки,—горща немігте й лишилось,—ї, як Оліян потихеньку собі задоволений ладнався, напоївши коняку, лягати, перехристилась і, не розпинаючи платка, загасила світло. Оліян поклався на полу, головою до вікна, впоперек; Явдоха теж на полу, але не впоперек, а вповодж, з краю...

Настя повернулася пізно, десь коло півночі аж. Місяць, правда, ще не викочувався, але з-за пеньків, що в березі, мерехтіла вже злото-червонувата порошокня од нього й малювались виразніш верби на оболоні.

Гнучко й безшумно Настя сковзнула до хати—рівномірне батькове хропіння не порушилось, і, кинувши хустку на лаву, мерщій поклялась долі, біля столу, де їй було прослано одежину й рядню.

В хаті було темрявно—чорно синіли лише вікна, непевна тиша короткоплинної літньої ночі стояла, але разом з Настею влетів мов вихор. Їй здавалось: все тріпотіло й мигало, в кожному найтемнішій куткові.

Очі Насті заплющувались і розплющувались, лігши, вона квапилась, щоб, заспокоївшись, мерщій заснути—однаково. Побачення з Володькою, що затяглося так оце допізна, її ще не задовольнило, розбуркало до

дна, вона-б ладна була метатись, ніздрі їй і досі роздimalись, і вся вона горіла. Рій розірваних і безладно мерехтливих думок гнав у голові.

Володя хоч цілувать уміє! — вихопилась нервозно-зраділа думка, швидка і шалена, і зразу-ж в гарячковій уяві повстало:

Він її посадив на зрізаного дубка, це в їхній ще леваді, і ростібнув сорочку. Вона не сміла пручатись, сиділа смирна, слухняна—голубкою, хоч її затрудило раптом до кісток, аж зуби зціпила. Заснюкоюючи гладінням руки по голові, Володя розкрив половину грудей. Щось він говорив, голублячи, і цілував, не поспішаючи, спокійно—він спокійний—і п'яно.

Що він говорив? Губи Насті й тепер ще осміхались.

— Ти—українська моя калина-царівна... гетьманова... стривай,—казав, неспіша, далі і злегка гаркавлючи,—наш гетьман—сміття, ти—моя самостійна, вільна Україна...

— Такої! Україна...—Це починалось знову в кожній леваді, якими пішли, аж до їхньої, її батька левади, що крайня й найменша. Володя вів її, стиснувши за стан, і ставав то під калиною, то під терном десь... Ніч була в темному синя, кудлаті левадні трави, кущі одливали темним якимсь і синім сяйвом...

І вона-ж його накусала сьогодні! Хлопці, з якими раніш гуляла, шепотіли було їй усе, чом не цілує. Кого-б і цілувати!

Володин образ ніяк не хотів і тепер ще виходити з Настиної голови, сповнюючи її пристрасним, до божевілля, милуванням.

Він, Володя, хоч і тонший, як його обняти, але—хто зна, що в ньому є!—такий твердий. У спині наче йому одна лише широка кістка, лебела та міцна, не вигнеш. І руки в нього, як залізні, вона торкалась. Він як здавлює, ворухнутись не можна. Лице в Володі смугляве, з чорним, гладко причісаним на бік волоссям,—циганенко!—втішалась Настя далі—ніс з горбом, трохи широкі губи. Саме не високе, середнє, але відкіля спокійне таке та... небоязке.

Він їй сказав ще й таке, дурне, сьогодні:

— Хоч, посватаю? Але доведеться зачекати.

— Скільки-ж зачекати?—сміючись, у жарт спитала Настя, вживши її собі Володино, чудного слова: «зачекати».

— Років один, а то й два. Поки ствердимо самостійну Україну. Я маю незабаром їхати до Києва, гетьмана будем скидати. Він не наш.

— Вас-же били за гетьмана,—аби що сказати, всміхнулась Настя.

— Те дарма. Мій батько теж за гетьмана, але я і кожен свідомий українець проти. Україна мусить стати іншою, ніж є. Такою, як ти.

— І то-б ви пішли проти батька...—не повірила навмисно Настя.

Навмисно, бо Володя, справді такий, що піде. Небоязкий він, уміє з людьми, його всі люблять; з хлопцями на селі—свій, гуляє часто цілі ночі; хто хоч і догадається про любов між ним і нею, Настею, то його ніхто не зачепить, як другого-б. Понаучував хлопців пісень, співають, Настя усі їх знає. «Ми гайдамаки, всі ми однакі, всі ми ненавидим пута і ярмо»... «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити»... «Ой у лузі червона калина похилилася»...

— Хай бере!—забаламутило раптом Настю, і всю її мов стріпнуло. Назавтра ще звав її покатати... над вечір, у степ.

— Люди-ж побачать!—вона казала.

— Нехай бачать,—казав він,—царівна і є на те, щоб її бачили... одвідаєш,—казав,—Павла...

Думки розгортались прожогом, швидшали, тріпочучи й сплітаючись у темряві.

Про Павла Володя говорив, що:—дав твоєму братанові записку, його випустять. Але ніяково було при Володі не то що говорити про це, слухати навіть. Ніяково і чогось соромно. І тепер теж, Павло, брат, був далекий, як чужий, і в голову не спадало спитати матір, що виходила у волості. Хата Насті здавалась то чорною зовсім, мов погреб, чорною й темною, то червоною, як жар.

Проте було тихо. Напільне вікно одсвічувало вже слабкою срібно-голубою прозир'ю, коли-б підвести голову й поглянути, там далеко, за луками здійнявся перекинутий місяць, вищерблений і спліснутий, мов пиріжок. Він ніби зачепивсь за що й повис кумедно,—повис і сам-же сміявся із себе нечутним, застиглим сміхом, а луки од цього сміху помирніли й стали в сумі.

Тоді озвалась Явдоха:

— Ти, дівко, може-б на базар сходила завтра. Павлю тебе кликав на щось. Казав, щоб прийшла.

Явдоха проказала це, не ворухнувшись,—з несподіванки Настя мусила аж причайтись зразу, мов прислухаючись, чи не почулось це так, і рівночасно, за цю коротку мить їй треба було раніш, ніж відповісти, вгамувать себе.

Це пощастило.

— А хіба ще не пустять його?—озвалась і прислухалась до звуків свого голосу,—Іванюшка-ж записку дав.

— Дав, то дав, та хто його зна,—рівно й не подаючи знову ознак, що не спить, сказала Явдоха.—Понесеш йому варюванки. Роботи дома однаково нема.

— Нема!—шпарко запротестувало в Насті... але змовчала.

— Нехай; взавтра побачу. Може й піду,—вимовила.

— Та проси начальника, хай вже пускає...—ще монотонно сказала Явдоха.

Настя не схотіла більш озиватись; од матірних слів їй замулило, але і втихомиралась. Побачила, що вікно посвітлішало, що знадвору коло нього блудить ніжне од місяця срібло. Було тільки невимовно душно... Явдоха давно вже не спала. Вона чула, як і Настя прийшла.

Не розібрати, чи то до Павла, чи так просто жаль який тримав її думку в безсонні; вона не ворушилась, а в голові йшло:

— Мо й не випустять.—Це про Павла.

Що буде, коли не випустять, Явдоха ясно не уявляла. Але, як холодний лист, клалась на душу застиглість, набігали десь холодні сльози.

— Діти, як лихо. Он і другого теж скоро год уже, як не чуть. З війни прийшов і на Дін подався. Чи й живий?

І знов:

— Ох, Павле, Павле—наробив собі.

Може Явдоха почувала те, про що й думати не можна, бо сама думка тут була-б важча, ніж камінь. Не знати. Припухлі синяки на Павловім обличчі, що їх бачила, могли дати привід до всього. Тоді-б холодний жаль, жаль, що ласкавого вдень слова до Павла не промовила, матірнього... а повелась грубо, як з ледащом, падлом взивала, цей жаль ліг-би надовго на душу холодною плитою.

Оліян сумирно собі поспівував під носа щось веселеньке.

Власне, Павло знав, що його чекає. Вчорашньої ночі його здорово бито—про це він матері промовчав—і тоді-ж—хіба не все рівно?—він признався, що вбивав хлібороба Бобка. Діло було не в однім Іванюшці.

Цілий день він просидів над віконечком, і його думка, тримаючись голови, тоненькою лише, як павутина, ниточкою спроквола літала хто зна де; а очі вбирали, що бачили на волоснім дворі, бездумно.

Він ніби погас, перестав чогось чекати, і, знаючи, куди поведуть, як це буде, де—не він перший—бачив!—не думав про кінець. Ждав тільки, що це буде завтра.

Тютюн, що передала мати, він палив цигарка за цигаркою. Тоді, в димі, йому снувалась ще невиразна якась думка про Настю. Чогось хотілося, смутно, щоб прийшла.

Глуха зненависть до Ладимира, що про нього він догадувався щось, ще десь жевріла в нім,—тіснила в бік, і про неї він нікому ніколи не казав; можливо тепер, позираючи на Настю з віконечка, йому знайшлися-б якісь, бодай глухі, слова. А можливо й те: красиве сестрине лице, її звужені, де сміх, очі, ті припухлості, що робили це лице без-

турботним і до всього лихого зневажливим, можливо воно-б дало Павлові, в його стані, те, чого бракувало, а було найпотрібніше. Любов і докір!—їх тяжко розібрати, коли дано уперту вдачу й мовчущі, до слів неохочі уста...

Але як стала ніч, північ, коли Павла привели, і він став під гіллястою яблунею, в садку, де буїно-горошкова трава й де розстрілювали, коли Зінніченко, що увесь час у своїй довгій шинелі й з ногоном у руці йшов був попереду, весело, ніби на реквізицію, коли він хрипко й бадьоро сказав: «можна закурить», все, думка і світ Павлові раптом, і то з страшною боязкістю, про яку раніш і думати не могло, відмінилось.

Думка про Настю померхла сам собою і пішла десь до безмірного низу, а голову й усю істоту поїняло щось м'яке й сіре, як попіл, і страшно всього знесило, ніби вибігала вся кров, і він почув, як побілів. Величезним тиском переломило спину і ноги скволіли, і в голові запопелію:

— Не треба водити Ладимира... вбивати Бобка.

Шукаючи проти цього поради, він позирнув навколо—було темно і сіро і біло. Замерехтіла чогось записка, ніби про неї тільки й думав увесь день.

Далі життя відбувалось без Павлової участі.

Воно йшло так:

Зінніченко, кидаючи цигарку, проговорив до хлопців:

— Поверніть і поставте цього героя (Павла)—я бачу, йому розкувались заклёпки.

І коли зроблено, прохрипів:

— Разом!

Постріли рвонули, і в темряві, під яблунею, бризнула на горошкову траву й на гілля червона свіжа кров.

Людська кров походить від землі, того не світиться і вночі її не видно. Ще й сутіні під яблунею стояли. Але згодом, коли викинуті з набоїв патрони прочахли і протекла, мов зазирнула крізь гілля ясна від місяця, прозолоть,—місяць щойно викотивсь і перекинувсь—кров'яні бризки можна було пізнати на траві—чорніли, але легко й помилитись, бо не сама одна кров видає вночі чорною. Павло лежав ничма, щільно однією щокою припавши до землі, одна нога йому була трохи зігнута, ліву руку він простяг так, щоб зручніше було тулитись до землі щокою.

Зінніченко до гайдамаків хрипів бадьоро:

— Люблю хлопців-полтавців—молодці вмирати. Взагалі українцеві, хоч-би й на розстріл, не личить їти бабою...

Через півтори години Зінніченко з нагайкою в руці повернув з краю села до штабу.

— Бицуля,—хриплим шелотом звернувся він до вартового,—розбуди когось з хлопців, хай повартує, а ти осідлай двох жеребців, поїдеш зі мною.

У великій кімнаті штабу, яка вдень правила й за волюсть, тоскно світив прикручений каганчик, і на стіні висіла велика парусова мапа повіту. Скрізь посхилялись косі тіні і, проти надвору, де над вербами переблискувала місячна синь, тут було темно й задушливо.

Поки Бицуля, подвівшись мовчки з-над столу, сопів, стягаючи гімнастюрку, а потім вийшов, Зінніченко, як був у шинелі, не скидаючи картуза, ходив, подзвонюючи острогами, по кімнаті й вряди-годи покашлював...

Скоро й поїхали. Зінніченко спереду, тримаючи ноган у руці, позаду—з карабінкою попереду сідла—Бицуля. Коні йшли рясцю. Село, а потім толока були німі у місячнім сяєві, що одне в цю ніч вигравало і над далеким—ліворуч—лугом, і над толоками, хоч через те, що місяць світив уломлений, його не вистачало, щоб переробити до краю загусклу синяву ночі, і вона, виголублюючи позолочені далі, феєрично випросторювала їх...

— Розбудим Володимира Івановича,—мовив, не оглядаючись Зінніченко, коли, минувши греблю, проїздили повз вітряки, за якими зразу-ж починались Вербниці. Їх починала хатка, що, вигнавшись без ліси й повіток, у толоку, світила фосфоричним мерехтінням стін.

Бицуля, притишивши коня, вигідніше мостивсь на сідлі й не одповів нічого. В'їхали в село, що тсж спало,—не чуть було навіть собак.

Перед Іванюшчиною брамою спинились. Бицуля сквапно переліз і одсунув дрючок,—Зінніченко не вперше візитивав Володю вночі і мав на таке самоправство дозвіл. Увели коней у двір, і Зінніченко, давши повід Бицулі, сам пройшов, не гаючись, через низеньку хвірточку в сад, де виходили вікна кабінету, в яким спав Володя,—щоб не цокати в двері й не будити «непотрібних», за Зіннічковим висловом, людей. Тут він ухопивсь за надвірну лутку і підвівсь на фундамент.

Але і в вікно видно було, що в кабінеті порожньо; також на стриманий стукіт і потім на голос ніхто не озвався...

— Почекаєм,—сказав, повернувшись у двір, Зінніченко до Бицулі,—проводи коней.

Сам запалив цигарку і, щоб не виднітись на просторім дворі, одійшов аж до клуні, дивлючись на леваду внизу. Брови йому були похмуро зсунуті й він хрипко, невдоволено мов, одкашлював...

Волюдя з'явивсь коло клуні несподівано, ідучи просто до коней, і Зінніченко, зачувши м'які кроки й обернувшись, мусів гукнути.

— Володимире Йвановичу!

Смугляве лице Володине синіло при місяці; на оклик, він спокійно пішов назустріч Зінніченкові і, чемно посміхаючись, міцно потис йому руку.

— Дуже радий,—проговорив,—а я гадав, загледівши коней, чорт приніс дойтшів. Що гарного?

Був без картуза, і сизавість зачісаного набік волосся та смуглявість обличчя тепер ніби затушковували вираз очей.

— Шкода, що не завітали раніш,—з тою-ж усмішкою продовжував.—Мали-б приймність познайомитись з моїми хлопцями. На вибір молодці. Не вам кажучи, зразу вертаюсь з «підпільного» зібрання. Можете боятись!—одноголосно визнали конечність повалити дегенеративну владу і навіть термін—на осінь намітили. Ви нічого не маєте проти, яко «підпора» ладу?

Але Зінніченко стояв рівно, як на рапорті, шинелю щільно застібнуто й стягнуто поясом; виждавши павзу, він проговорив серйозно:

— Володимире Йвановичу, сьогодні одна принесла од вас записку...

— Яку?—перебив Волюдя.—А, да, відносно Павла. Я писав. А що, випустили? Признатись, я мав на меті завтра вранці сам добратись до вас. Мене це діло трохи обходить. І взагалі, смішно й непрактично тримати активний український елемент.

— Котра зразу година?—прохрипів Зінніченко.

Волюдя, з посмішкою, одсунувши рукав, позирнув:

— Пів на другу—одповів і затримав очі на срібнім годинничкові, що в своїх зернятках одбив кволі, синюваті іскорки місячного саява.

— Так вже дві години, як Павло розстріляний...—хмуро заявив Зінніченко, зважившись несміло зиркнути з-під суворо зведених брів на Волюдю—той дививсь на годинничка, і усмішка нічим не відмінилась—і я приїхав вас сповістити.

— Все?—звувивши очі, підвів лице Волюдя.

— Все.

— Продовжуйте ваші жарти.

— Це не жарт,—стиха, як відходяючи, сказав Зінніченко.

Волюдя просто глянув Зінніченкові в вічі. Усмішка спливла, кутики губів загострились, ніби болісно.

— Тоді це кепські жарти—вимовив поволі, складаючи на грудях руки.—Це скандал. Ви псуєте справу.

Зінніченко не міняв пози, стоячи, як на рапорті, потім запалив цигарку.

— Принаймні, на яких підставах?—і тремтяча нотка почулась Володі в голосі.

— Треба було,—прокашлюючись од диму, прохрипів Зінніченко—Бобко,—ви знаєте. Павло, як відомо, брав участь в його катуванні, він сам признався на допитах. Родичі Бобкові весь час напосідали на старосту, і той телефонограмою дав розпорядження ні в яким разі не випустити Павла. Це ще не вся біда. А от Павло—чистий бандит, і я мав на увазі вас особисто—Зінніченко знов закашляв і, замість говорити далі, добув з-за борта шинелі конверт і подав Володі.

— Почитайте. Випадково захоплений в піджаці його лист. Я переконався.

— Даремно,—приймаючи листа, перебив з іронією Володя,—даремно ви поспішили. Треба було-б почекати і порадитись зі мною. Я-б навчив цього ідіота старосту. Тепер, звичайно, не поправиш.

— Нічого, Володимире Івановичу,—несподівано бадьоро захрипів Зінніченко, мов одбувши тяжкий обов'язок, і так, ніби переходив до іншої, веселішої теми.—Без одного жида, кажуть, ярмарок буде, а в час хаклів хоч море гати. Давай, хлюпче, коні,—гукнув потім до Бицулі.

Пройшовши до хати, Володя не помітив різниці, що була між сріблястою надвірною синявою і затіненою темінню в кухні. В ідальні біля синекафельної грубки став, заклавши за спину руку. І не вмів добрати навіть думки.

Долі клались мружні голубуваті паралелограми од вікон, на полиці, що на стіні, світилась половина Наполеонового бюсту. На протилежній стіні, хоч і затіненій, виразно сіріли великі в царських рядах—портрети Мазепи та Апостола.

— Сукини сини, паскудять справу,—майже вголос подумалось Володі.

Розбуркана його голова, не знаходячи ще конкретного напрямку для послідовної мисли в безсиллі горіла, і хвилювання, хоч на зовні й не передаючись, спричинювало нехороше внутрішнє замішання й розгубленість. Перш за все хотілось плювати. Перш за все було ясно, що його взаємовідносинам з селом завдано різкої і грубої—можливо непоправної рани. Чого?—невідомо.

Руки машинально стали розстібати шпюньки. І стояла в голові в іронічному освітленні Настя. Наївна, сьогодні вона вперше промахнулась у своїй стриманості, з опалу давши згоду поїхати з ним завтра на мотоциклі; і тепер на цю згадку усмішка клалась на уста.

А йдучи левадою, ще за чверть години, він так в спокійнім захваті думав про Настю: татарський водограй. Гарна, як татарський водограй при місяці. От і маєш...

— Чортові мерзотники!..

Поклавши потім шпоньки на полицку, Володя черкнув сірником і за-світив свічку на столі. Поруч, під серветкою стояла наготована йому ве-черя.

Одгорнувши серветку і присуваючи чашку з молоком, Володя витяг з кешені листа, що дав Зінніченко, і, розірвавши конверта, розклав пе-ред собою.

— Ясно, конверт—це вже Зінніченкова вигадка; а в конверті два листочки. Один—його вранішня записка.

— Так і треба—подумав з усмішкою—подібні речі не мусять бути в гетьманських архівах.

Другий листок із звичайного селянського зшитка, в косу лінійку, просмальцьований і весь укритий дрібними кривульками, писаними олів-цем, що місцями потерлись.

— Писмо од Павла Оліяновича на волю спервым долгом моего письма передаю вам дорогие товарищи усем низкий поклон од лица досирої землі ищю кланяюся Гаврылу Яковичу...

Далі через усю сторінку йшли поклони до сільських хлопців.

Хлопчина, затримавши якомсь уламок олівця, розважав себе, очевидно, у «каталашці» тим, що писав невідомо до кого листа, на папірці, який дістав, мабуть, разом з салом.

Потім, уявляв Володя—сховавши його десь в піджак, забувся.

П'ючи невеликими ковтками молоко, Володя читав далі.

— Я до которого часу слава богу жив и здоров чево и вам желаю от Господа Бога всякого здравия и благополучия в дилах рук ваших ищю кланяюся родной моей матери Евдокии Грыгоровни и отцу Оліяну Пыт-ровичу ищю кланяюся сьстри Насти бл. . . . а как буду на воли убо Ладымыра гада и баржуя штоб. . . .

Володя читав далі:

... и не воняв на сели и буду убывать усех хлиборобов собствыныкив которьи за гетьмана Павлыка Скоропачького.

Стем и досвидания Павло Ол. Кут,

Жду ответа как соловей лета—було приписано в кінці.

Невідомо, од кого він ждав «ответа».

Підвівшись і наливши другу чашку і потім сівши, Володя знову спи-нив очі на тому місці, де говорилося про нього. Так тривало довше за хвилину.

Потім він одвів їх, і вони були тепер звужені, татарські, а ніздрі роз-димались, у звужених очах засвітились червонуваті вогники.

Справді, полум'я свічки горіло червоним і несміло сповнювало усю кімнату теж червонуватим, ніби злегка покривавленим світлом.

І тоді, задивляючись спершу на полум'я свічки, потім, через нього, на буфетну шафу, поступово Володя бачив:

Буфетна шафа ніби розійшлась надвоє, на верх і низ, і між верхньою і спідньою частинами з'явилось порожнє поле. Просторе, рівне й порожнє. Ні світ, ні темрява. Певніш, темрява. А на полі кров... небагато, одна тільки калюжа густої, червоної крові. Невідомо, чия вона ця кров, Павлова, чи його власна, Володина, але безмежно тяжко хоч-би крок поступити вперед, через калюжу, ноги обважніли, на них величезний тягар. І зле, що навкруги—нікого. Він сам, а то нікого й нічого, ніде не написано навіть: Україна.

Поволі синювата усмішка загострила кутики вуст, розріз очей став гостріший, а кров од обличчя одлила; перевівши очі на посуд на столі, Володя, хоч і схолоднілою і менш певною рукою, присунув другу чашку і випив уже спокійно. Апетиту, правда, не було.

Про свою записку подумав: порвати.

Дмитро Борзяк.